

De mens als kosmopoliet

Rik Coolsaet

De wereld is niet plat. De wereld zit midden in een *rafting race* op woelige wateren. Sommige opvarenden gaan overboord. Enkelen peddelen uit alle macht. Velen sluiten de ogen en grijpen naar een houvast.

De geschiedenis is een lange, trage rivier. Soms duikt een plotse stroomversnelling op. Vijftien jaar geleden zijn we in een maalstroom beland. De wereld drong opeens onze huiskamer binnen. De wereld werd een dorp en mens kon een kosmopoliet worden. Maar velen voelden zich veeleer een schipbreukeling, onzeker dobberend op de stroom des tijds.

Vertrouwde bakens verdwenen plotseling. Nieuwe onzekerheden kwamen in de plaats van oude waarheden. Nooit eerder konden zoveel mensen over zoveel informatie beschikken. Maar de hoeveelheid informatie verbergt ons onvermogen om ze te ordenen in ons hoofd. De mens ziet, maar begrijpt niet meer. En als het menselijke brein ontoereikend is om onze wereld te lezen, dan toont de mens zich niet van zijn beste kant. Zoals een schipbreukeling.

Aldous Huxley was er rotsvast van overtuigd dat uit de geschiedenis maar één les te trekken is en dat is dat er geen lessen getrokken worden uit de geschiedenis. Dat hoeft niet zo te zijn. De wereld is nog steeds begrijpelijk. De schipbreukeling kan alsnog wereldburger worden.

Vijftien jaar in een notendop

Vijftien jaar geleden kon de euforie niet op. Welvaart voor iedereen in een wereld zonder oorlogen: het leek eindelijk binnen handbereik.

De Muur was gevallen en daarmee ook de opdeling van de wereld in goeden en slechten. Een 'Nieuwe Wereldorde' was in de maak. Oorlogen eindigden, zoals in Afghanistan. Bevroren tegenstellingen ontdooiden, zoals in Zuid-Afrika en het Midden-Oosten. Europa ontwaakte uit zijn winterslaap en Afrika beleefde een democratiseringsgolf.

Op kerstdag 1991 implodeerde de Sovjetunie. Rechtstaat en vrije markt zouden nu wereldwijd heersen. De Verenigde Staten kenden een economische *boom* en de wereld een beurshausse waar geen einde aan leek te komen. De Nieuwe Economie was geboren, die de *booms-en-busts* van de 'oude economie' definitief achter zich had gelaten. Het Amerikaanse groeimodel – de Washington consensus – werd beschouwd als het mirakelrecept voor een nieuw tijdperk van ononderbroken economische groei. Dank zij de mondialisering werd *the sky the limit*.

Dan volgde de ontzuivering. Nu is weer een Muur in opbouw, ditmaal tussen de kinderen van Abraham. Nieuwe conflicten barstten open. Nationalisme en religieus fanatisme leidden tot de gewelddadige implosie van staten, etnische zuiveringen en volkenmoord. Vredesoperaties mislukten. Unilateralisme stak de kop op. Met de nee-stemmen in Frankrijk en Nederland in 2005 leek ook het Europese experiment ten dode opgeschreven.

Elf september gaf het symbolische keerpunt aan. In naam van de 'oorlog tegen het terrorisme' werden aanslepende oorlogen gevoerd in Afghanistan en in Irak. Amerika is enkel nog een gidsland in eigen ogen. Militaire macht en nationale veiligheid zijn teruggekeerd naar het hart van de internationale politiek – precies het tegenovergestelde van wat velen verwacht hadden toen de Koude Oorlog eindigde.

‘Welvaart voor iedereen’ werd al evenmin gerealiseerd. Een lokale monetaire crisis in Thailand verspreidde zich in 1997 als een monetaire en economische wereldwind over Azië, Latijns-Amerika en Rusland. In de lente van 2000 barstte de dotcom-zeepbel, als gevolg van de spectaculaire koersdaling van de Nasdaq. De Nieuwe Economie bleek een illusie. De oude waarheid werd herontdekt dat de vrije markt onvermijdelijk onderhevig is aan episodes van speculatie en crisis en dat economische onvoorspelbaarheid eerder regel dan uitzondering is.

De mondialisering verloor haar glans. Ze bevatte immers ook een ‘donkere zijde’, zoals Bill Clinton het formuleerde: terrorisme, drugs, misdaad, witwaspraktijken, de verbreiding van massavernietigingswapens, aids. In Millau gaf José Bové met zijn *‘la mal bouffe’* het startschot voor de andersmondialisten.

Universeel onbehagen

Als er vandaag één kenmerk is dat mensen op alle continenten verenigt, dan is dat wel het gedeelde onbehagen over de gang van zaken in de wereld en in eigen land, zo blijkt uit een internationale Pew-peiling in 2002. Twee jaar later bevestigde het Nederlandse Sociaal-Cultureel Planbureau dat vele Nederlanders – en bij uitbreiding, vele mensen – het gevoel deelden dat de veilige en vertrouwde samenleving snel aan het verdwijnen was. Als een samenleving te snel verandert, stijgt het gevoel van onveiligheid. De sterken gaan cocoonen en trekken zich terug in beveiligde enclaves, weg uit de samenleving. Zwakken vallen uit de boot. Velen grijpen, zoals onze schipbreukeling, naar nieuwe bakens van zekerheid: religie, natie, sekten. Het zijn gevaarlijke reddingsboeien, want heel dikwijls niet bediscussieerbaar.

Een religieuze revival was al gestart in de jaren zeventig, maar nam in de daaropvolgende decennia fors in kracht toe. Alle godsdiensten kenden een neiging tot radicalisering, wat een nieuwe generatie politieke activisten opleverde, schreef de CIA eind 2004.

In de moslimwereld, van Soedan tot Indonesië, uitte zich dat in een fundamentalistische (salafistische) stroming, die een terugkeer voorspiegelde naar de schijnbaar eenvoudige wereld van de tijd van de Profeet. Met de sjiitische machtsgreep van ayatollah Khomeiny in 1979 en de overwinning op het Rode Leger in Afghanistan drong het ‘islamisme’ (ook ‘politieke Islam’ genoemd) definitief door op de internationale scène. Splintergroepen in de moslimwereld trokken de redenering verder, deelden de wereld op in Wij-en-Zij en verklaarden de kleine jihad aan hun ‘afvallige’ geloofsgenoten en vervolgens aan de rest van de wereld.

In de Verenigde Staten inspireerde de bijbel de revival van het christelijk fundamentalisme. In India grepen radicale hindoe’s naar helden uit het verleden, Moeder India, Rama, Hanuman. Dat deden ook de Sikhs, Joodse fundamentalisten in Israël en christelijke evangelisten in Latijns-Amerika.

Alleen in West-Europa was er nauwelijks sprake van religieuze radicalisering – behalve in migrantengemeenschappen. Maar hier dook een parallelle demon op: de opmars van extreemrechtse en populistisch-rechtse partijen. Het verbindingsteken tussen deze formaties was het binnendringen van de vertrouwde wereld door de Migrant. Extreemrechts affineerde zich in de jaren 80, slaagde er in de jaren 90 in om verder uit te groeien en zich vervolgens schijnbaar definitief te nestelen in de politieke machtsverhoudingen. Het debat over integratie en multiculturalisme verhardde. De relaties tussen moslims en niet-moslims werden het gespreksonderwerp van de dag.

Het universeel onbehagen is de gemeenschappelijke bron waaraan zowel extreemrechts als de religieuze revival en radicalisering zich laven. Alle bieden zij hetzelfde recept aan: simpele zekerheden, duidelijke zondebokken en nostalgie naar voorbijgaande tijden, als nieuwe bakens in een onveilige wereld. Het Wij-tegen-Zij is hun gedeelde kenmerk. Wie daarop inspeelt, scoort.

Bakens op drift

Nu de cruciale vraag. Wat is de oorzaak van dat universele onbehagen ? Wat is er nu eigenlijk echt gebeurd in het afgelopen anderhalve decennium ? Antwoord: de mens is de bakens kwijt waaruit hij zijn identitaire zekerheden puurt. Dat zijn, van hoog naar laag: de wereld, de staat, de samenleving en zichzelf. Diepgaande mutaties sloegen deze bakens op drift, het ene al wat eerder dan het andere. In het afgelopen halve decennium voegden zij zich samen tot de huidige maalstroom.

Met het einde van de Koude Oorlog kantelde onze vertrouwde wereldorde. De eerste grote onzekerheid. Zij had de wereld lange tijd netjes in tweeën gedeeld en haar een gevoel van voorspelbaarheid geschonken. Wat daarna kwam, was geen Nieuwe Wereldorde, maar een wereldwanorde. De Verenigde Staten boden zich spontaan aan 's wereld hoop in bange dagen, maar de rest van de wereld verwierp *en masse* de eigenzinnige arrogantie van een supermacht. Zonder piloot in de cockpit van de wereldpolitiek lijken stevenen we af op een onvoorspelbaar patroon van wisselende allianties en confrontaties, zonder vaste spelregels.

Daarbovenop kregen we een nieuwe industriële revolutie, die de wereld zagezegd zou binnenleiden in een 'postindustriële' tijdperk, waarin de informatie- en biotechnologie dezelfde rol spelen als de stoommachine en de elektriciteit in de vorige industriële revoluties. Maar elke industriële revolutie heeft winnaars en verliezers en dat is ook nu niet anders: hyperconcurrentie, werkonzekerheid, toegenomen werkdruk, de verdrukking van laaggeschoolden, toenemende ongelijkheid: de tweede grote onzekerheid – in ons dagelijks leven.

De mondialisering werd de derde bron van onzekerheid. Technologie, communicatie en transport deden afstanden verschrompelen. Goederen, diensten, kapitaal en personen konden zich vrijer dan ooit bewegen over de hele wereld, als raderen in een internationale arbeidsverdeling. De mondialisering maakte echter ook iedereen afhankelijk van iedereen. De overrompelende complexiteit van een onnoemelijk aantal lokale situaties bereikte ons dag na dag. Door de bomen zag men al snel het bos niet meer.

Uitgerekend op het moment dat de tijden guurder werden, trokken de stuurlieders de beschermende mantel van de staat weg. De vierde mutatie. De staat was dringend aan afslanking toe en de vrije markt moest de vrije loop worden gelaten. De wereld begon een liefdesrelatie met liberalisering en deregulering. De politicus verkondigde dat de burger mondig genoeg was om zijn plan te trekken. Dat gaf velen na verloop van tijd het gevoel dat de samenleving er was voor de economie en niet omgekeerd.

De burger had het stellige gevoel dat hij er voortaan alleen voor stond, bedreigd door al dat nieuwe. De grote verhalen boden geen soelaas meer. Hij voelde zich in de steek gelaten en greep naar een houvast. Angst en onzekerheid werken het Wij-tegen-Zij denken in de hand, als ersatz voor de teloorgegangene bakens van onze identiteit. Samenlevingen hebben nieuwe vormen van polarisering zien groeien, tussen moslims en niet-moslims, tussen nieuwkomers en autochtonen. De wereldpolitiek ontdekte nieuwe botsingen, tussen beschavingen, tussen opkomende en oude grootmachten, tussen *haves* en *have-nots*. De vijfde mutatie.

Onzekerheid is dan ook het gemeenschappelijke aanvoelen van onze tijd. Verharding is het gevolg. Als we een voorlopige stempel zouden drukken op het eerste halve decennium van deze eeuw, dan is het wel de gelijktijdige verharding en polarisering in de internationale politiek, een fenomeen dat wij ook in België concreet ervaren.

Peddelen in de maalstroom

De wereld is nochtans niet onveiliger geworden. Op heel veel vlakken gaat het echt wel beter in de wereld en in onze omgeving. Alleen voelt het zo niet aan. Voor wie onzeker is, lijkt elk gevaar groter dan het in werkelijkheid is.

De wereld is onzekerder geworden – omdat zij in een van haar periodieke scharniermomenten zit. Op zich is er nochtans niet echt iets nieuws gebeurd. Wereldordes komen en gaan. Industriële revoluties zijn oude bekenden. Sinds twee eeuwen balanceert de verhouding tussen politiek en economie van vrijheid naar planning en weer terug. Mondialisering is een stokoud proces, dat ontspruit uit de expansiedrang van de mens en dat schoksgewijs verloopt.

Bij nader toezien verschilt wat wij vandaag meemaken, niet zo heel erg van wat onze voorouders honderd jaar geleden hebben beleefd. Wie toen leefde, ervoer hoe raadsels plots in de plaats waren gekomen van eenvoudige waarheden, schrijft Barbara Tuchman in *De Trotse Toren* (1962). Dezelfde krachten, dezelfde symptomen: mondialisering, grote migratiestromen, terrorisme, maatschappelijke onrust, racisme en ook toen de behoefte aan zondebokken.

In het midden van de jaren dertig zag de Nederlandse cultuurfilosoof Johan Huizinga in zijn *In de schaduwen van morgen* (1935) dezelfde symptomen. Koorts heeft onze tijd zonder twijfel, schreef hij. Hij hing een sfeerbeeld op van een wereld in de ban van pessimisme en machteloosheid: ‘Van het staatsleven af tot het gezinsleven toe schijnt een ontwrichting aan de orde, als zich nooit te voren voordeed.’

Onze tijd is dus niet uniek. Wie dat beseft, heeft alvast de eerste stap gezet om de koorts van onze tijd te bestrijden – en het vlot naar rustiger wateren te leiden.

Voor wie opnieuw wil leren sturen, zijn drie ouderwetse gedachten misschien een goede leidraad. Een, de samenleving is maakbaar, nationaal én internationaal. Elk van de grote mutaties is mensenwerk. Ze kunnen dan ook door de mens opnieuw in goede banen worden geleid. Twee, er is daarom nood aan méér politiek en niet aan minder, als men niet wil dat het algemeen welzijn het aflegt tegen het individuele egoïsme. En drie, vraag niet wat de samenleving voor u kan doen, maar wat u voor de samenleving kan doen.

En om ons op weg te helpen, kunnen we alvast beginnen met het woordje ‘Zij’ uit onze dagelijkse woordenschat te bannen. Want wereldburgers laten zich niet opdelen in Wij en Zij.

(*De Standaard*, 7 juli 2006)

Amin Maalouf, *Moorddadige identiteiten. Een betoog tegen zinloos geweld*. Amsterdam, Arena, 1999

Amin Maalouf, Frans-Libanees romancier en essayist, was het zo beu dat zijn vrienden hem bleven vragen wat hij zich in 'in zijn diepste binnenste' voelde: 'eerder Fransman' of 'eerder Libanees'. Dit essay was zijn antwoord. Het is hem te doen om dat 'diepste binnenste'. Hij vindt het een gevaarlijk waanbeeld dat eenieder bij zijn geboorte een 'ware aard' zou meekrijgen. Iemands persoonlijkheid wordt gekneeld doorheen dagelijkse ervaringen en ontmoetingen. Iedereen bezit daardoor een unieke, want 'samengestelde' identiteit. Sommige aspecten liggen echter gevoeliger dan andere, zoals religie en taal. Wie zich daarin bedreigd voelt, zoekt de solidariteit van soortgenoten en zulk een groep kan zich gaan gedragen als het 'moorddadig roofdier' dat we aan het werk gezien hebben in Rwanda, in Joegoslavië, in Libanon. De *Zeitgeist*, schrijft Maalouf, dwingt er ons toe de 'tribale' opvatting van onze identiteit te vervangen door een 'complexe'. Gebeurt dat niet, dan zal de mondialisering leiden tot een universeel tribalisme.